

Gilje, Karianne Bjellås

Knut Hamsun som sakprosaforfatter : med eksempler fra en avisdebatt og Nobelprisromanen Markens Grøde

Brünner Beiträge zur Germanistik und Nordistik. 1998, vol. 12, iss. 1, pp. [37]-44

ISBN 80-210-2010-5

ISSN 1211-4979

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/106000>

Access Date: 16. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

KARIANNE BJELLÅS GILJE

KNUT HAMSUN SOM SAKPROSAFORFATTER

— med eksempler fra en avisdebatt og Nobelprisromanen *Markens Grøde*

Knut Hamsun er en av Norges mest kjente skjønnlitterære forfattere — bare det at universiteter over hele Europa arrangerer Hamsun-seminarer viser hvilken enorm utbredelse bøkene hans har, og hvor stor interesse det fremdeles er for en forfatter som skrev sin siste bok for snart 50 år siden. Hamsuns skjønnlitterære kvaliteter er udiskutable, selv om det er — og sikkert alltid vil være — debatt om hvilke av hans verker som er „best“ og hvilke som er „svakere“.

Det er imidlertid en litt annen side av Knut Hamsun jeg vil rette oppmerksomheten mot i dette innlegget her i Tsjekkia. Jeg vil trekke fram noen aspekter ved Hamsun som sakprosaforfatter, dvs. tekster som ikke er fiksjon/skjønnlitteratur. Jeg mener at hans stil og språk også er utviklet gjennom de utallige artiklene, brevene, talene og debattinnleggene han skrev gjennom sin lange karriere, og at disse tekstene er verdt et studie i seg selv. Det er selvsagt forskjell på graden av litterær kvalitet i de ulike sakprosaekstene, men at mange av dem er viktige for å forstå Hamsuns forfatterskap er det liten tvil om.

De seneste årene har det vært mye oppmerksomhet rundt studiet av sakprosa i Norge, blant annet gjennom forskningsprosjektet „Norsk Sakprosa“. Dette prosjektet ønsker å rokke ved skjønnlitteraturens monopolstilling i den norske litteraturhistorien, og vil understreke at det er fagtekster og sakprosa som utgjør den absolutt største andelen av all litteratur i Norge — i likhet med i de fleste andre land. Vi som studerer språk og litteratur, glemmer imidlertid ofte at det er mulig å studere den litteraturen vi leser mest: sakprosaen. Prosjektet Norsk Sakprosa har ønsket å kaste nytt lys over de mange viktige saktekstene som har vært med på å forme norsk språk og norsk tenkemåte de siste 400 årene, og i april 1998 ble verket *Norsk litteraturhistorie. Sakprosa fra 1750 til 1995* utgitt på Universitetsforlaget.

En av de forfatterne som er viet oppmerksomhet i dette sakprosaprosjektet er Knut Hamsun. Han har ikke en like framskutt plass i sakprosa-historien som i skjønnlitteraturhistorien, men han bidro i over 70 år med artikler, taler og an-

nen sakprosa i den norske offentligheten, og forsvarer sin plass i en sakprosa-historie både med hensyn til kvantitet og kvalitet. Språkbruk og stil er også i saktekstene umiskjennelig hamsunsk, helt fra hans første debattinnlegg som tyveåring i 1879 („Kirkesangen i Vikør“), til hans siste tragiske forsvar for Hitler i 1945. Mange har kalt Hamsuns sakprosa for polemisk — og det stemmer selvsagt i mange tilfeller. Men det hindrer ikke at også *dikteren* er tilstede i mange av sakprosaetekstene. Jeg vil derfor framheve selve den *litterære kvaliteten* på Hamsuns sakprosa. Jeg mener at sakprosaen alt for ofte bare har blitt brukt som biografisk materiale som skal bekrefte Hamsuns meninger om ulike saker. Selvsagt kan sakprosaen si noe om hans meninger om ett og annet, og slik både blir den brukt og skal og vil den bli brukt framover. En biografisk bruk av sakprosaen, f.eks. av debattinnlegg og brev, mener jeg likevel med fordel kan suppleres med en studie av selve sakprosaeteksten, av dens komposisjon, argumentasjon og retorikk.¹ Hamsuns sakprosa er ofte av høy litterær kvalitet, tekstene har det vi kan kalle litterært betydningsoverskudd, eller med et mer hamsunsk ord: Han vil „boltre seg litterært“ også i sakprosaen — ikke bare i skjønnlitteraturen.

I dette innlegget har jeg bare tid til å gi dere noen smakebiter fra én enkelt avisdebatt som Hamsun startet i 1915, og som i ettertid har blitt kalt „barnemorddebatten“. Jeg har valgt denne debatten fordi den er et fint sted å begynne når man skal si noe om Hamsuns sakprosa sammenliknet med skjønnlitteraturen. For parallelt med engasjementet i barnemorddebatten skrev Hamsun et av sine mesterstykker, Nobelprisromanen *Markens Grøde*. I denne romanen er et av de viktige emnene nettopp barnemord, og vi kan derfor studere Hamsuns behandling av samme emne saklitterært og skjønnlitterært. I *Markens Grøde* mener jeg vi kan se at Hamsun fortsetter barnemorddebatten, og at det er mange likheter mellom romanen og avisartiklene. Et av mine ønsker med dette innlegget er derfor at dere skal se nye sider ved *Markens Grøde*, samtidig som dere får et glimt av Knut Hamsun som sakprosaforfatter.

Hva var barnemord?

Men før jeg går nærmere inn på denne „barnemorddebatten“ vil jeg si noe om hva barnemord var i Norge i 1915. Kort og brutalt kan man si at barnemord oftest foregikk ved at en mor drepte sitt eget barn kort tid etter fødselen. Det var oftest kvinner fra de lavere sosiale lag (f.eks. tjenestepiker) som så seg nødt til å kvitte seg med „uekte“ barn (barn født utenfor ekteskap) på denne måten. En slik handling har mange aspekter, og vi vet jo også at barnemordtemaet er behandlet i kunst og litteratur av andre enn Hamsun, for eksempel av Tsjekkias store komponist Janáček i *Jenufa*.

¹ I dette innlegget er det ikke rom for en så nøye studie av selve sakprosaetekstene som jeg kunne ønske, men de som er mer interessert henvises til hovedoppgaven min. Store deler av den er en argumentasjonsteoretisk og retorisk analyse av barnemorddebatten.

Hamsun ga for første gang uttrykk for sitt engasjement i saken i et avisinnlegg, og han var svært opprørt over at uskyldige barn ble drept. Hans motstandere mente også at barnemord var en forferdelig handling, så det er altså ikke så mye selve handlingen barnemord som debatteres, men morens *grunner* til å drepe barnet, hvor streng *straff* en barnemorderske bør få, hvordan barnemord kan *forebygges* og *forhindres* og ikke minst hvor stor *verdi* et ufødt eller nyfødt barn har.

Hamsun — de unges forsvarer

Knut Hamsuns posisjon i saken er klar allerede fra hans første avisinnlegg. Han er på *barnas* side, og understrekingen av barnas verdi er det mest sentrale for ham. I *Morgenbladet* den 16. januar 1915, skriver han:

I „Morgenbladet“ for nogen Uker siden stod om en ung Pike som hadde faat 8 Maaneders Straf for at ha dræpt sit Barn. Der stod ikke 18 Aar eller 8 Aar, men 8 Maaneder. Var der særlige Omstændigheter tilstede, eller er det blit 8 Maaneder nu for at dræpe et Barn? [...]

Denne Pike og Mor er sikkert av det Slag, at Norge og Livet bare blev rikere ved at miste hende. Hun har mindre Værdi end Barnet. Morn er uten Kjærlighet, uten Ansvarfølelse, uten Kald, Barnet kunde derimot blit til noget.

Avisinnlegget avslutter slik:

Er de saa ubeskyttet slike Mødre? Er det ikke mulig at ramme en ansvarsløs Barnefar. Her staar vi og tramper. Hæng begge Forældrene, rensk dem ut! Hæng det første Hundrevis av dem, for de er haapløse. Det første Hundrede, det staar der Respekt av, saa vil kanske de forførdelige Tilstande bedres. Lat noget bli gjort, lat Børnene faa Fred for disse Grep om Halsen, for alt dette Blod og alle disse Mord!

Etter å ha hørt dette utdraget fra Hamsuns første avisinnlegg, er det vel ingen som undrer seg over at hans utspill ble starten til et heftig ordskifte i flere aviser² i årene 1915 til 1917 (18).³ For i Hamsuns avisinnlegg finnes det mye po-

² Jeg har lest gjennom Universitetsbiblioteket i Oslo sine mikrofilmer av årgangene 1915–1917 av disse avisene: *Morgenbladet*, *Social-Demokraten*, *Agder-Flekkefjords Tidende*, *Dagbladet*, *Norske Intelligenssedler*, *Aftenposten*, *Tidens Tegn* og *Avisen*. Jeg har også lest vitsebladene *Humoristen* og *Hvepsen*. Jeg har lest mest grundig gjennom de månedene jeg visste jeg kunne finne leserinnlegg om barnemord, og jeg har brukt opplysninger i alle leserinnleggene og i Hamsuns brev, samt sekundærlitteratur som nevner barnemordebatten, til å finne så mange av innleggene som mulig. Det er selvsagt ingen garanti for at det ikke finnes flere innlegg i denne debatten, men alle de viktigste skulle nå være kjent.

³ Når jeg daterer barnemordebatten til 1915–1917(18), er det fordi selve avisdebatten, der

lemisk sprengstoff som opprørte bl.a. en av Norges andre Nobelpris-forfattere, Sigrid Undset, som er den mest kjente av Hamsuns motstandere i denne avisfeiden.

I egne øyne er Hamsun omtrent den eneste som forsvarer barna mot morder-skene, mot det han kaller „Tjenestepikesjæler“ og „Ægtefolk uten Forældrekald“, eller for ikke å snakke om „det halve Hanmenneske Sigrid Undset“. Hamsuns argumentasjon viser at han oppfatter seg selv og sine synspunkter som helt motsatt av majoritetens syn, noe Hamsun-lesere vil gjenkjenne som et særegent trekk ved mye av hans sakprosa. Synspunktene hans korresponderte sjelden med majoritetens, noe jeg synes Hamsun selv har oppsummert treffende i sin tale i retten under landssvikoppjøret etter annen verdenskrig. Han sier det slik:

Jeg holder det almindelige omdømme nokså høyt. Jeg holder vårt norske rettsvesen enda høyere, men jeg holder det ikke så høyt som jeg holder min egen bevissthet om hva som er godt og ondt, hva som er rett og galt. (Hamsun 1949:154)

Og Hamsuns uttalelser i barnemorddebatten levner ingen tvil om at han mener han er på den rette siden — på barnas side mot alle de andre. Flere steder i avisinnleggene kommer hans forkjærlighet for barna til uttrykk, og da kommer også den nyanserte menneskekjenneren og *dikteren* Hamsun fram. I det første innlegget, som jeg allerede har sitert noen av de krasse og polemiske uttalelsene fra, skriver han også en vakker liten fortelling:

Og saa er et Barn dessuten pent, det er pent at ha her i Livet, det leker med smaa Hænder og stundom ser det op. Det undrer sig saa storlig, naar det kommer ind i et andet Rum.

Denne dyrkingen av barn og unge er en linje i Hamsuns liv og forfatterskap, og vi kjenner uttalelser både fra romaner og sakprosa der han opphøyer de unge.⁴

Hamsun skriver seks innlegg, foregikk mellom 16.1.1915 (*Morgenbladet*) og 23.6.1917 (*Hvepsen*). Hamsun skriver imidlertid et brev til den danske avisen *Politiken* med tittelen „Hittebørnshjemmet“, som stod på trykk i avisen 8.6.1918, der han også skriver om barnemord. Jeg har valgt å ta dette brevet/avisinnlegget med i debatten, men siden det ikke hører med til den opprinnelige, norske barnemorddebatten, skriver jeg her årstallet 18 i parentes. Jeg kan for øvrig henvise til at Hamsuns engasjement i denne saken i Norge ikke var slutt i 1917, da han skriver i et brev til redaksjonssekretær i *Morgenbladet*, Thom(as) Vetlesen 23.2.1918: „[...] bed Vedkommende av hele mit Hjærte om ikke at opgi Barnemordsaken“.

4 Et foredrag Hamsun holdt i Studentersamfundet i Oslo i 1907 hadde nettopp tittelen „Ærer de Unge“, og her opphøyer han dem på bekostning av „Oldingerne“. Han mener det ikke er noen av bibelens ti bud som er „stillet saa uforskammet paa Hodet som det Fjerde“, om at barna skal ære sine foreldre. Han skriver: „Jeg paastaar jo ikke, at det er Kvæg eller Sauer, som skal æres, heller ikke, at det er Røvere, Mordere eller Idioter, jeg sier bare: det er ikke de Gamle som skal æres [...]“. Og grensen for når man går over til „olding“ har Hamsun flere steder anslått til rundt 50 år, selv om han da han nærmet seg de femti argumenterte for at grensen kunne „flyttes lidt frem eller tilbake“.

Men ikke *all* Hamsuns menneskeskildring i denne barnemorddebatten er like vakker som skildringen av barna og de unge. Hamsun forfekter et menneskesyn som i første omgang kan få noen og enhver til å reagere. For ikke bare „Oldingerne“ — men også det Hamsun kaller „fødte Idioter, Blinde og Vanføre“ får gjennomgå. De som har verdi er de unge, friske og sterke, mens de gamle og de som har en eller annen funksjonshemming, er verdiløse. Mange har i ettertid villet lese inn en slags „begynnende nazisme“ hos Hamsun i disse uttalelsene, og skulle nok gjerne sett at han holdt dem for seg selv. Hamsunbiografen Robert Ferguson skriver f.eks. at „debatten [er] bare ett av mange tilfelle der man skulle ønske at Hamsun heller hadde tiet“. Han viser at debatten har vært brukt til å „bevise at Hamsun manglet en grunnleggende human holdning“ (1988:257f). Men på linje med mange andre som har kommentert barnemorddebatten, virker det ikke som om Ferguson kjenner hele debatten, han kjenner bare overskriftene og debatten slik den er gjengitt hos tidligere biografer (Skavlan 1929 og Hamsun 1952). Jeg vil ikke si at Ferguson ikke har noe rett i sine påstander, for Hamsuns uttalelser er svært krasse, men jeg kan ikke si meg enig i at Hamsun heller burde tiet. Til det rommer avisinnleggene alt for mye interessant stoff, bl.a. for å forstå flere av de tematiske trådene i *Markens Grøde*. Og når man leser *hele* avisdebatten, og ser den i sammenheng med romanen, ser man at Hamsuns menneskesyn er mer nyansert enn det som kommer fram i de mest bastante uttalelsene i avisene. Dette skal jeg vise om et øyeblikk med eksempler fra *Markens Grøde*. For selv om det ikke er noe poeng å bortforklare Hamsuns ord i avisene, om f.eks. mennesker med funksjonshemminger, er det heller ikke fruktbart å bruke barnemorddebatten til enda mer forenklede uttalelser i nordmenns ofte traumatiske Hamsun-debatt.

Sakprosa i skjønnlitteraturen

Så langt om Hamsuns sakprosa om barnemord i *avisene*. For selv om jeg nå skal bruke resten av tiden på hans behandling av barnemordtemaet i *Markens Grøde*, trenger jeg ikke å forlate sakprosaen. Et interessant forhold er nemlig at Hamsun direkte *bruker* sitater fra barnemorddebatten i romanen. *Markens Grøde* ble jo som vi vet utgitt i 1917, i det debatten i avisene ebbet ut: han fortsetter altså avisdebatten i romanen. Ett av eksemplene på dette er i beskrivelsen av romanens andre barnemordsak. Jeg vet ikke hvor godt dere kjenner til handlingen i denne romanen, men det er i alle fall en av romanens bipersoner Barbro, datteren til Brede på Maaneland, som har druknet barnet sitt. Når forbrytelsen oppdages blir det rettssak, og lensmannsfruen i bygda holder en forsvarstale som inneholder *direkte sitater* fra Hamsuns motstandere i avisdebatten — vi finner altså sakprosaen føyd inn i skjønnlitteraturen. Lensmannsfruen tillegges utsagn som f.eks.: „Samfundet som foragter den ugifte Kvinde som skal ha Barn“ og „dette haabløse, ubarmhjertige, sladresyke, forfølgelsesyke, ondsindede Samfund, der staar paa Vakt for at kværke den ugifte Mor med alle Midler!“ (Hamsun 1917:II:68). Dette er ordrett hentet fra en av Hamsuns argeste mot-

standere i debatten, en doktor Justus Barth.⁵ Et annet eksempel, også det fra lensmannsfruens tale, er påstanden:

Det er ofte saa at disse Piker efter sit sociale Feiltrin netop da begynder at utfolde sine bedste og ædleste Egenskaper. Lagretten kunde spørre Bestyrerinderne paa de Asyler som optar Mor og Barn om ikke dette er sandt. (1917:II:68)

Dette er også hentet omtrent ordrett fra avisinnlegget til legen.⁶

Hamsun bruker på denne måten materiale fra en avisdebatt i sin roman, blant annet for å gå i rette med sine motstandere i et mer varig medium enn avisen. Det meste av Hamsuns sakprosa er skrevet for øyeblikket (i aviser og tidsskrifter), og svært lite er utgitt i varige medium for ettertiden (i bøker). Det er derfor ekstra interessant når vi finner sakprosa i skjønnlitteraturen — Hamsun må ha ment at denne avisdebatten var så viktig at han ville bevare noe av den for ettertiden. Det er jo litt spesielt at mennesker over hele verden får kjennskap til en norsk avisdebatt gjennom en Nobelprisroman — og det oftest uten at de vet om det...

De fleste kjenner vel til at Hamsun ikke bare trekker fra én barnemordsak i *Markens Grøde*. Også det vi kan kalle romanens heltinne, Inger Sellanraa, begår et barnemord. Og dette mordet blir forstått og forklart på en helt annen måte enn Barbros. Inger har en *grunn* til å drepe barnet, det har samme medfødte skavank som hun selv har: hareskår. Hamsun kaller dette „det værste av alt“ og kommenterer kort: „I Løpet av ti Minutter var Barnet født og dræpt...“. Hvis vi ser Ingers barnemord i sammenheng med Hamsuns nedvurdering av enkelte menneskegrupper i avisdebatten, kommer hans forståelse for ugjerningen i et grelt lys. Det ser da ut som om han bekrefter sine forenklinger fra avisdebatten — at mennesker uten de samme utviklingsmuligheter som de „normale“, kan avlives. Men jeg har jo hevdet at bildet ikke er så svart-hvitt, og skal kort kommentere noen av grunnene til dette:

* I romanen har Hamsun atskillig mer plass til å nyansere sine menneskeskildringer enn i et kort avisinnlegg. Inger er et eksempel på dette. Hun er født med en skavank, men gjennomgår på tross av dette en utvikling i romanen. Selv om ikke all denne utviklingen blir like godt omtalt av fortelleren, „blir hun til

⁵ Justus Barth (1863–1931) Dr. med. Var engasjert i barnemorddebatten i dens første måneder, og flere av Hamsuns motstandere støttet seg til Barths uttalelser. Setningen i hans innlegg i *Morgenbladet* den 23. januar 1915 lyder: „Skammen maa for enhver Pris skjules for Samfundet, det haabløse, ubarmhjertige, sladresyke, forfølgelsessyke, ondsindede Samfund, der staar paa Vakt for at kværke hende med alle Midler.“

⁶ Justus Barth skriver: „mange av disse Kvinder, som efter et socialt Feiltrin føder et barn til Verden, de begynder først da at utfolde sine bedste og ædleste Egenskaper. Spør bare Bestyrerinderne paa de Asyler, som optar Mor og Barn og De vil faa det samme svar, Hr. Hamsun!“

noget“, det er det ikke tvil om. Den velskapte Barbro derimot, hun er og blir en „løsaktig tjenestetøs“, og hun er en lite påaktet skikkelse i romanverdenen.

* Et annet forhold som nyanserer bildet er at Inger, som har en grunn for sitt barnemord, må gjennom en lang fengselsstraff etter at forbrytelsen oppdages, mens Barbro, som dreper uten grunn, blir frikjent. Hamsun hadde jo hatt anledning til å „hænge“ begge to om så var, hvis han skulle følge sine egne uttalelser fra avisene. Men når han i romanen fikk styre historiens gang som han selv ville, ble han atskillig mildere og mer nyansert enn i avisdebatten, og viser f.eks. sympati for mennesker med medfødte skavanker. I *Markens Grøde* viser altså Hamsun at hans menneskesyn er mer komplekst enn det han har fått fram i avisdebatten. Som han selv sa til psykiateren Langfeldt i 1947, er både han selv og menneskeskikkelsene hans

uten såkalt ‘karakter’, de er splittet og oppstykket, ikke gode og ikke onde, men begge deler, nyanserte, skiftende i sinn og i sine handlinger.

En entydig konklusjon om Hamsuns menneskesyn og menneskeskildring både i sakprosa og i skjønnlitteratur tror jeg er umulig å gi, og jeg er enig med en av de mest kjente av dagens norske forfattere, Jan Kjørstad, som skrev i en kronikk i avisen *Dagbladet* 2. mai 1996 („Vi har ham ikke nå“): Hamsun lærer oss at „vi har for enkle forestillinger om mennesket. Vårt menneskesyn er for snevert.“ Det gode og det onde utelukker ikke hverandre, verken i de menneskene Hamsun beskriver, eller i forfatteren selv.⁷

Jeg vil avslutte der, og håper dette lille glimtet inn i Hamsuns skrive-rom — der han arbeidet parallelt med både sakprosa og skjønnlitteratur — kan inspirere dere til å lese *Markens Grøde* på nytt — eller for første gang.

7

I de nesten 80 årene som har gått siden *Markens Grøde* ble utgitt, har de fleste som har anmeldt og analysert romanen fokusert på Hamsuns forkynnelser av „jordens evangelium“. Romanen blir ofte trukket fram som prototypen på den reaksjonære Hamsuns „tilbake til jorda“-romantikk. Enkelte (Simpson 1984 og Næss 1986) har likevel påpekt at romanen ikke bare inneholder idyll og evangelium. Og nettopp å fokusere på at romanen også rommer en etisk debatt, mener jeg gjør romanen mer interessant enn om vi bare holder oss til den tradisjonelle lesningen. Hamsun har klart å flette inn store deler av barnemorddebatten i en skjønnlitterær sammenheng, og det uten å gjøre *Markens Grøde* til en gjennomført polemisk roman, for de tematiske trådene fra barnemorddebatten veves tett sammen med den øvrige handlingen.

LITTERATUR

(jeg refererer ikke alle avisreferansene fra teksten, kun bøker)

- Eriksen, Trond Berg 1995. *Nordmenns nistepakke*. Oslo: Cappelen Akademisk Forlag
- Ferguson, Robert 1988. *Gåten Knut Hamsun*. Oslo: Dreyer
- Grepstad, Ottar 1997. *Det litterære skattkammer. Sakprosaens teori og retorikk*. Oslo: Det Norske Samlaget
- Hamsun, Knut 1917. *Markens grøde*. Oslo: Gyldendal Norsk Forlag
- Hamsun, Knut 1949. *Paa gjengrodde Stier*. Oslo: Gyldendal Norsk Forlag
- Hamsun, Tore 1952. *Knut Hamsun — min far*. Oslo: Gyldendal Norsk Forlag
- Næss, Harald S. 1986. Knut Hamsun and Growth of the Soil. *Scandinavica* nr. 1
- Simpson, Allen 1984. Midt i Forgjengelsens Karneval. *Scandinavian Studies* nr. 1
- Skavlan, Einar 1929. *Knut Hamsun*. Oslo: Gyldendal Norsk Forlag

Biografiske opplysninger:

Karianne Bjellås Gilje, f. 1969, cand. philol., forlagsredaktør i Universitetsforlaget. Var i 1995 studentstipendiat tilknyttet forskningsprosjektet Norsk Sakprosa. Hovedoppgaven „Hæng dem!“ *Analyse av Knut Hamsuns sakprosa i „barnemorddebatten“* er utgitt i serien *Norskrift* (tillegg 1. Universitetet i Oslo 1996). Deler av oppgaven er publisert som foredrag og i antologier, bl.a.: „Hæng barnemorderskene“, i Johnsen, Egil Børre (red.) *Virkelighetens forvaltere*. Universitetsforlaget 1995, „Knut Hamsun som avisdebattant“. Foredrag under Hamsundagene på Hamarøy 1996 (utgitt i boka *De røde jærn*. Hamsun-selskapet 1997).